

פתח דבר

מכאן עוסק בספרות העברית ובספרות הישראלית בהקשרים תרבותיים רחבים, תוך דיאלוג עם זרמים תיאורטיים וביקורתיים בינלאומיים. המלה "מכאן" מציינת מקום שגבולותיו בלתי מוגדרים ולכן היא מצביעה בהכרח על הבעיות הכרוכות במושגי זהות גיאוגרפיים וטריטוריאליים. הכותרת מתייחסת לשני "אתרים" גיאוגרפיים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, הבית והאכסניה של כתבי-העת, היא אתר גיאוגרפי קונקרטי; הספרות העברית, לעומת זאת, היא מרחב/מקום מדומיין שבו מתקיימת התרבות העברית. עם זאת, המלה "מכאן" מכילה גם את שלילתה, שכן היא מסמנת גם את מה שנמצא "שם". הגבולות בין ה"כאן" ל"שם" משתנים פעמים רבות ולעתים התופעות התרבותיות המעניינות ביותר נמצאות דווקא על קווי גבול אלה, המגדירים את הפנים והחוץ של התרבות. העניין בדיאלוג עם זרמים תיאורטיים וביקורתיים בינלאומיים, והמודעות ההיסטורית לכך שהספרות העברית נכתבה בטרטוריות שונות, מטעינים את המלה "מכאן" במשמעויות שונות והופכים אותה למלה אמביוולנטית. מבחינה זו, הכותרת "מתכתבת", כמובן, עם כותרת הרומן של ברנר, מכאן ומכאן, המסמנת שתי אופציות העומדות בסתירה מתוחה זו לזו אך גם מפרות זו את זו.

ואכן, הגליון הראשון של מכאן עוסק רובו ככולו בשאלות של זהות ומקום, של "כאן" ו"שם", ורבים מן המאמרים מצביעים על הבעייתיות הכרוכה במושגים אלה. במאמר הפותח מציג יגאל שוורץ כמה דגמי תשתית של היחס בין האדם למקום בספרות העברית החדשה. סופרים רבים ייצרו באינטנסיביות דגמים אוטופיסטיים של החיים שראוי לחיותם בארץ-ישראל, ודגמים אלה, שעיקרם מה ששוורץ מכנה "תרגום-כרונוטופי" קונקרטי של אחת מעלילות-העל שעניינן ההיווצרות המיתית של האומה או עתידה המיתי, התחרו ביניהם על הדומיננטיות בתרבות העברית בארץ-ישראל ועל המעמד של "מיתוס מכונן" של החברה החדשה. שוורץ בוחן שלושה טקסטים שייצרו דגמים מרחביים-לאומיים מעין אלה: אהבת ציון של אברהם מאפו, אלטנוילנד של הרצל ו"יואש" של יוסף לואידור. תשומת לב מיוחדת מוקדשת במאמר לשאלה כיצד נקנית חזקה על הארץ. על פי הדגם של לואידור, איש העלייה השנייה, האדמה נקנית בדם, ורק בדם; לדברי שוורץ, דגם זה הוא שזכה במאבק על הבכורה בתרבות העברית במשך עשרות שנים.

תמר הס וחמוטל צמיר מציעות, בפרויקט משותף, קריאות חדשות בשירת דליה רביקוביץ ויוצאות נגד הגישה המסורתית הרואה ברביקוביץ משוררת המבטאת את האישי והפרטי. שתיהן עומדות על הפופולריות הרבה של שירתה מצד אחד ועל מיעוט העיסוק הביקורתי-אקדמי בה מצד אחר, ומייחסות זאת, בין השאר, לקושי של הקאנון הגברי להתמודד עם קול נשי החותר תחת הנחות היסוד התרבותיות-לשוניות שלו. תמר הס פותחת בקריאה צמודה של השיר "אפילו אלף שנים" ומראה כיצד

רביקוביץ משתמשת בחומרי גלם קאנוניים וגבריים במובהק – במקרה זה חומרים מן המקרא ומספרות האגדה – כדי “לשנות את היחס בינה, כמשוררת־אשה, לבין המרחב הגברי שבתוכו היא פועלת”. המאמר שופך אור על השימוש של רביקוביץ בסיפור על הזקן הנוטע עץ תאנים שספק אם יזכה לאכול מִפְרוֹתָיו ותופס את תשובתו – “כשם שישגנו לי אבותי כך אני יגע לבני” – כעמדה פטריארכלית של התפתחות ושל מתן מאבות לבנים. כנגד רצף פטריארכליזה מוצבת אשת לוט המקראית – שאפילו שמה אינו מוזכר – ההופכת בשיר לא לנציב מלח אלא לגוש מלח סתמי הממחיש את אי־האפשרות של סובייקטיביות נשית. בשירזה, כמו בשירים אחרים, חותרת רביקוביץ בעקביות תחת התשתית האידיאולוגית־לשונית של הקאנון הדוחק אותה לעמדה בלתי אפשרית ומוכן לקבלה, ככל הנראה, רק כ”בובה ממוכנת”. המקום שהס מדברת עליו הוא המקום שממנו אשה יכולה לדבר, שהרי בליטוי הנשי אין מקום בשפה אלא “ככישוף, כהיסטוריה, כתחינה או כנהי”.

חמוטל צמייר מראה כיצד השיר הפוליטי של רביקוביץ “ביאת המשיח” – שיר שהביקורת התעלמה ממנו לחלוטין – מכשיל את ההפרדה המסורתית בין הפרטי־האישי לבין הציבורי־הלאומי. האמביוולנטיות של המושג “מקום” בולטת ביותר ב”ביאת המשיח”: האם ה”מקום” בשיר זה הוא טריטוריה גלותית שאנשיה (ככל הנראה מאמיני שבתאי צבי) מחכים למשיח שיוביל אותם לארץ־ישראל? או שמא אלה דוברים “מקומיים”, ארץ־ישראלים, המדברים על הציונות ועל הארץ כעל “שדה של מתים [ה]בלועת את החי”? “קפיצת הדרך”, התנועה בין שני המקומות, הגולה וארץ־ישראל, יוצרת בשיר אפקט על־טבעי, מאיים, בנוסח ה-Unheimlich הפרוידיאני. גם הנשיות מתוארת כאן כפקעת המכשילה כל ניסיון לצרף יחד את הסיפורים השונים לסיפור קולקטיבי לאומי־אישי טלאולוגי אחד.

חנן חבר בוחן את האנתולוגיות לשירה שראו אור בארץ־ישראל ואת הנרטיב ההיסטורי המובלע בהן. תשומת לב מיוחדת מוענקת לאנתולוגיה שערך אשר ברש בשנת 1938, מבחר השירה העברית החדשה. אנתולוגיה זו משמשת במאמרו של חבר כדוגמה ליומרה להציג את “כלל השירה”, כאשר ה”כלל” מציין במובהק את הכלל הלאומי. לטקסטים הכלולים באנתולוגיה יש מעמד מייצג, והשלם שואף לייצג מערכת הרמונית לכאורה של תרבות לאומית, שהעיומותים והקונפליקטים המיגדריים, הדתיים, המעמדיים, האתניים והגזעיים מטושטשים או מובלעים בה. אנתולוגיה כוללנית מעין זו שערך ברש מציבה את המחויבות לעברית רק כהסוואה לשורה של הדרות. לפיכך, דווקא השיר הלידי־אינדיבידואלי הופך למטבע האפקטיבי ביותר לכינונו של דימוי לאומי משותף המופץ באמצעות האנתולוגיה.

אספרנצה אלפונסו טוענת, בעקבות יוסף חיים ירושלמי, כי לחוויית הגלות ביהדות אופי דואלי ודיאלקטי. אלפונסו בוחנת טקסטים שנכתבו באל־אנדלוס במאה העשירית ובמחצית הראשונה של המאה האחת עשרה ומצביעה על האופן שבו מושג הגלות צומח בד בבד עם תחושות של השתייכות והשתלבות. כך, למשל, חסדאי אבן שפרוט מתאר את הגולה

כ"ארץ שמנה רבת נהרות [...] ארץ דגן ותירוש ויצהר רבת תנובות". לדעת אלפונסו, חסדאי משתמש ביודעיין במתח שבין "גלות" ל"בית": מצד אחד, השאיפה לגאולה מכתובה את תיאור הגלות כמרחב של סבל; מצד אחר, הגלות היא בית שחשים שייכות וקרבה אליו. אלפונסו מדגישה כי המושגים "גלות" ו"בית" אינם מושגים נבדלים שניתן לזהותם בנפרד. אמנם המחברים השונים מבנים את הגלות כאובדן או כהעדר, אולם כל אחד מהם מפרש את ההעדר הזה בדרכו־שלו.

במאמר על המחזה אדי קינג של נסים אלוני דן יצחק בן־מרדכי בפואטיקת הגודש של אלוני שזכתה לביקורת נוקבת, שכן, רבים סברו כי מחזותיו אינם אחדותיים. בן־מרדכי מראה כיצד דגמים דרמטיים, ספרותיים, מיתולוגיים וחברתיים שונים – למשל הטרגדיה וסרט הגנגסטרים – מנהלים ביניהם דיאלוג מתוח וטעון באדי קינג. ואכן, אלוני עוקר את עלילת אדיפוס המלך מתבני וממקם אותה בניו יורק, תוך עימות מתמיד בין העולם הישן לעולם החדש. החידה המרכזית שאדי מתמודד איתה היא חידת המקום, אמריקה; המקום הוא־הוא הספינקס, החידה שאדי אינו מסוגל לפענח.

עדי אופיר מציע קריאה בטקסטים הפוסטמודרניים של אורלי קסטל־בלום. לעומת התפיסות הרואות בפוסטמודרניזם סוג של ניהיליזם מסוכן או רלטיביזם אתי, אופיר טוען כי סיפוריה של קסטל־בלום מעודדים אי־השלמה עם המצב שהם מתארים. אמנם השפה נחשפת בסיפורים אלה כ"משענת חולות נודדים" והחיץ שבין טקסט למציאות אינו ברור עוד, אך קריאה מנקודת מבט מוסרית היא סוג של שיקום. "הצדקתה המוסרית של הספרות הפוסטמודרנית מותנית בעמדת קריאה שמאפשרת לשקם רגישות מוסרית – שלא לומר ערכים מוסריים – מתוך עולם סתוף־זהויות", כדבריו. אף על פי שדומה כי הטקסטים של קסטל־בלום עוסקים בנפש כטריטוריה פנימית (דולי סיטי כמרחב פסיכולוגי), אופיר עומד על זיקתם למצב הישראלי.

המאמר התיאורטי שלז'יל דלו ופליקס גואטרי, "מהי ספרות מינורית?", הלקוח מספרם על פרנץ קפקא, זכהזה כבר למעמד של קלאסיקה. למאמר זה היתה השפעה מכרעת על מחקר הספרות בעשורים האחרונים והוא אחראי, במידה רבה, לצמיחתם של תחומים אקדמיים חדשים כגון שיח מיעוטים וחקר ספרויות הנכתבות בתנאים של גלות, הגירה ופליטות (Diaspora Studies). דלו וגואטרי יוצאים נגד העיסוק התמאטי־אלגורי בכתיבו של קפקא ומפנים את תשומת הלב ללשונו – גרמנית הנכתבת בידי יהודי בפראג – שיש בה משום "דה־טריטוריאליזציה של השפה". בעיני דלו וגואטרי, "ספרות מינורית איננה ספרות הנכתבת בשפה מינורית, אלא דווקא זו שמיעוט מייצר בשפה מאז'ורית". חוקרים כרנאטו רוסאלדו וחנה קרונפלד מתחו ביקורת על הגדרתם של דלו וגואטרי את הספרות המינורית דווקא כספרות הנכתבת בלשון מאז'ורית. לדבריהם, הבחירה בדוגמה קאנונית כקפקא והעיסוק בשפה הגרמנית מביאים להטמעת המינורי אל תוך המאז'ורי ומונעים דיון באפשרויות מינוריות באמת (כגון הכתיבה ביידיש). עם זאת,

המודל של דלו וגואטרי לספרויות מינוריות – דה־טריטוריאליזציה של השפה, העובדה שהכל בהן פוליטי והכל מקבל בהן ערך קולקטיבי – מאפשר לחשוב מחדש על היחסים בין לשון לכוח, בין שפה לטריטוריה, בין ספרות ללאומיות.

במדור "טקסט נשכח" בחרנו להביא את מאמרו של מ"מ פייטלזון, "האשה המשתחררת בספרותנו", שפורסם לראשונה בכתבי־העת הזמן בשנת 1905. קולו של פייטלזון מועלה כאן באוב משום שמאמרו הוא אחד הנסיונות הראשונים לנסח את בעיית הייצוג של נשים בספרות העברית. פייטלזון, שיש הסבורים כי התאבד בשל פגיעה שפגע בו מנדלי מוכר ספרים, יוצא בביקורת חריפה על הייצוג המוטטה, המגביל והמגובל של נשים בספרות העברית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ומלין על אי־כולתם של הסופרים העבריים לתאר את האשה כסובייקט מְדבר. "ל גורדון, למשל, בוכה על מר גורלה של "האשה העבריה שבשביל 'קוצו של יוד' נשברים חייה, אבל לתת לה עצמה להתמרמר על מצבה [...] זה לא יעלה גם על דעתו!". פרסום מאמרו של פייטלזון מאפשר, ולמעשה מזמין, עיון מחדש במקום של נשים ונשיות בספרות העברית של המאה התשע עשרה.

במסגרת מדור שכותרתו "דיוקן" מובא ראיון עם אהרן אפלפלד. אפלפלד חוזר פעם אחר פעם לשאלות של מקום ומיקום. בדבריו הוא מתאר את יחסו המורכב ל"ישראליות" ולשפה העברית – שעבורה "גירש" מתוכו את שפת אמו – וחושף את יחסו לתהליך ההתקבלות של יצירתו: "יש לי תחושה שבארץ עדיין לא יודעים למקם אותי, וברגע שממקמים אותי יש אי־נחת מן המיקום". אף על פי שהוא חי בארץ כבר למעלה מחצי מאה, אפלפלד כותב אך ורק על ארבע עשרה השנים הפורמטיביות בחייו, שנותיו כילד וכנער באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה. בעיני אפלפלד, "מהגר הוא מהגר הוא מהגר", והכתיבה היא מעין תחבושת המונחת על פצע האובדן – אובדן של תחושת מקום טבעית, של נופי ילדות, של טריטוריה שהיתה בית והפכה לשדה קטל.

ולסיום כמה תודות: הוצאת כתבי־עת חדש כרוכה בקשיים לא מעטים. תודה לאנשים הרבים שתרמו מנסיונם ומחוכמתם להוצאת הגליון הראשון של מכאן: לקוראים־השופטים על הערותיהם המועילות, לדינה הורביץ על עריכת הטקסט, לתמיר להב־דלמסר על העיצוב, ולחברי המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן־גוריון בנגב על אורך רוחם. תודה מיוחדת לד"ר איריס פרוש, שהיתה שותפה מלאה לגיבוש הרעיוני של כתבי־העת; עצותיה ושיקול דעתה ניכרים ברבות מן ההכרעות שהתקבלו בעת עריכת החוברת. תודה גם לפרופ' נחום פינגר, דקטור אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ולגימי ויינבלט, דיקן הפקולטה למדעי הרוח והחברה, על תמיכתם בהוצאת כתבי־העת לאור.